

У людському житті, як у густому бору, часто немає ні прямих доріг, ні протоптаних стежок. В основі цієї розповіді – реальні події, спогади випускника Маслівського сільськогосподарського технікуму, Заслуженого лісовода України, Івана Васильовича Циса. Його непростий життєвий шлях став відображенням цілої епохи.

1918 рік: КАРА

*Був на Могилі рідного батька Тараса,
але у які часи...Люде! Люде! Що ви робите?
Розір'яли свободу і топчете матір
Сьогодні привели німців наводити порядки...*

*Відвідувач Шевченкової Могили із м. Борисполя
25 травня 1918р.*

*Із книги відвідувачів Шевченкової Могили
1917-1921 рр.*

Весна, ошаліла від буяння цвіту та молодих трав, нарешті угомонилась, повертаючи на літо. Небо пополотніло, як селянська сорочка, не раз прана у Синюсі. Синюха теж усмирилась і повагом покотила свої блакитні хвилі поміж червонястими кам'янистими берегами. Поодаль, на пригірку, тихо біліла Тернівка, причепурена ще до Великодня. І тільки дзвінкоголосі півні, із усієї сили, горланили на тинах та перелазах, радіючи новому дню. А день починався звичайно, спозаранку наповнюючись безкінечною щоденною роботою. За тією роботою і не вгледіли тернівці. Як на сонній курній дорозі піднялась ціла хмара пилу. Здавалось, що то великий волохатий звір виповз на шлях шукати собі поживу. Невдовзі, із тієї хмари, виринули сірі вершники, у сірих мундирах. А ще за якусь мить у село влетів цілий загін чужих і спішився біля управи, по теперішньому - Державної Варти. Першими сполошилися собаки, передчуваючи біду. Спохопились і тернівці та запізно - акція вже почалась. Піднявся лемент, угору шугонули чорні стовпи диму, а облиті гасом стріхи хат, спалахнули, як свічки. За лічені хвилини сіра гусінь заснувала все село. Педантичні німці не пропустили жодного обійстя, бо списки винних управа склала ще заздалегідь. Вписали туди і наше прізвище, хоч батько до маєтку пана Загурського не ходив і нічого звідти не приносив. Батько сім років був волосним старшиною, аж поки не одкупився від цієї клопіткої посади. Певно, гордість та честь таки не дозволили йому тягти додому панське добро. А сплутали його із нашим сусідом, теж Цисом і теж Василем. Сусіда замкнули в управі, разом із іншими тернівцями, які рік тому грабували маєток пана Загурського - бо ж на те і революція відбулась. Справедливості заради, батькові таки видали в управі довідку про те, що він до грабунків не причетний. Та це не допомогло, котрийсь із німців уже встиг підпалити і нашу хату. Згоріло все.

Сім'я, із шістьма дітьми, залишилась під відкритим небом. А воно все мовчки напиналось над нерадивими селянськими головами прогірклим сизим полотном. Тільки нагайки весело висвистували, навчаючи як треба шанувати панські статки та розказуючи куди заводить ота свобода. Ох, як зазміїлась вона кривавими рубцями на жилавих мужичих спинах. А що би гарно затямили «Чого прийшли німці в Україну». Інтелігентне керівництво Центральної Ради видало брошурку саме під такою назвою, зібравши у ній всі свої відозви, заяви, повідомлення, газетні публікації. Брошурка коректно роз'яснювала, задурманеному різноманітною пропагандою, населенню України, чому воно має терпіти німецько-австрійську окупацію. Однак, населення, хоч у більшості своїй і малописьменне, уже й саме докумекало, що Центральна Рада хотіла втриматись при владі із допомогою німецьких багнетів. У свою чергу, виснажені війною Німеччина і Австро-Угорщина прагнули набити зголоднілу кишку українським провіантом, заручившись для цього «хлібним договором». Відтоді, п'ятсоттисячна окупаційна армія, засукавши рукава, взялась хазяйнувати на наших благодатних чорноземах. Та вся біда в тім, що німецьке командування, в особі генерал-фельдмаршала Ейхгорна, а також генералів Лізінгена та Гренера, ніяк не могло добитись від Центральної Ради забезпечення виконання умов договору. А коли уряд ЦР саботував наказ Ейхгорна від 12 квітня 1918 року про проведення весняної сівби - терпець нових господарів України увірвався остаточно. Німецький посол А. Мумм фон Шварценштейн із цього приводу повідомляв МЗС своєї країни: «Постійне співробітництво із цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей стає неможливим». Отож, копнувши чоботом недолугу Центральну Раду, німці посадили на український престол колишнього царського генерала, із гетьманським корінням, Павла Скоропадського. Павло Петрович Скоропадський, як крупний поміщик, мав і відповідну концепцію відновлення порядку в Україні. Вона навіть була проголошена для широкого загалу його соратником, князем Друцьким - Любецьким, 11 квітня 1918 року у Берліні: «В своей деятельности на Украине германское правительство должно опираться исключительно на помещиков, повернув события вспять там, где крестьяне уже присвоили себе имена». Тому і не загаювався повернутись у Тернівку пан Загурський та й повиписував на селянських шкурах аграрні реформи Скоропадського.

Надвечір, каральний загін покинув село так само прудко, як і налетів. Знесилені люди не могли більше ні плакати, ні голосити на своїх згарищах. Мовчав і батько. Схиливши голову, він понуро сидів під обгорілою грушею, байдуже споглядаючи, як напівсонне сонце влітає кумачеві кісники у сірі пасма диму. Жити батькові більше не хотілось, але треба було жити, хоч заради дітей, а ще ж мав народитись я. Через батьковий бір пройшов страшний бурелом, а мій бір ще й не засівався.

1919 рік : ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ

*Велик был и страшен по Рождеству Христову
1918 год, но 1919 был его страшней...*

М.Булгаков.

Він був невисоким на зріст, завжди носив довге волосся та ще, інколи, відпускав вуса. Оратор, правда із нього вийшов нікудишній, але селяни його любили, бо умів розмовляти із ними їхньою мовою. Емоційний і вольовий, із пронизливим поглядом, якого не витримували і боялися співбесідники, він відзначався відчайдушною сміливістю, незважаючи на важку хворобу - туберкульоз. Мав одинадцять поранень і, безумовно, володів блискучим військовим талантом, хоч і не здобув відповідної освіти. Але основна його сила була в іншому - він виступав за інтереси селянства і вважав, що земля повинна належати тільки їм. Права селян не повинні ніким і нічим обмежуватись, а основним критерієм їхнього життя має стати абсолютна свобода. Певно саме тому, ні Ленін, ні Троцький, ні Денікін не могли зрозуміти Нестора Махна. Серед його військових командирів було багато євреїв і казали, що батько Махно особисто розстрілював тих своїх вояків, які брали участь у єврейських погромах. За легендою, він звелів стратити коменданта залізничної станції, деь під Синельниково, за те, що той вивісив лозунг: «Бий жидів, рятуй Росію! Слава батькові Махно!». У створеній Махном Революційній Українській Повстанській Армії, налічувалось до 30 тис. бійців. А коли Махно відбив у денікінців Маріуполь і Бердянськ, більшовики нагородили його орденом Червоного Прапора. Та досить швидко, вчорашні союзники, оголосили Нестора Івановича поза законом. У відповідь, армія на знаменах якої майоріла ідея безвладної держави, зросла до 50 тис. бійців. Залежно від того, як складались обставини, батько Махно постійно перебував у стані війни - то із білими, то із червоними, то із жовто-блакитними.

На початку вересня, цього року, махновці добре таки обчухрали денікінців у нашій волості, загнавши їх у найглибше і найглухіше місце, в урочище Кути. Багатьох побили, багатьох у Синюсі потопили, разом із обозом і зброєю. Мої товариші, які вмели добре плавати і пірнати, згодом не раз хвалились, що бачили на річковому дні вози і гармати. Я таким похвастатись не міг, бо завжди боявся «діставати дна». Коли денікінці таки увійшли у село, то почали мобілізувати чоловіків. Спочатку їх брали в обоз, а звідти і у діючу армію. Не уник цієї повинності і батько. Та сестра Марина, а їй виповнилось уже вісімнадцять років, так зажалкувала за батьком, що упросилась поїхати замість нього. Метка та проворна, Марина швидко втікла із обозу додому, але принесла із собою тиф. А ще через два тижні захворів і батько. Обоє лежали в гарячці, голова до голови, під уже скляними осінніми зорями. Так і не прийшовши до тями, Марина померла першою, а за нею батько. Після Покрови хотіли батьки справити Марині хоч сяке-таке весілля, бо вона уже давно була заручена із гарним сільським хлопцем. Та ще не впали і перші осінні заморозки, як справила мати два похорони. Отак і залишилась вона із п'ятьма дітьми, хоч усього народила нас десятеро. Дві старші дочки уже були замужем, двоє синоків померли ще маленькими, а тепер і Марина.

І почала мати господарювати сама та із нашою поміччю. Насті виповнилось п'ятнадцять, Сані - одинадцять, Ніні - дев'ять, Гриші - три, а я ще тільки народився. Ми тоді ще були під Денікіним, а його Добровольча армія доходила вже до Москви. Антон Іванович Денікін теж обіцяв селянам серйозну земельну реформу. Білогвардійський уряд прийняв Декларацію, згідно якої таким

дрібним, як у нас та середнім селянським господарством, прирізали б трохи поміщицької землі.

Подейкували, що їй кредит дадуть, і насіння для сівби, і реманент. Буцімто дозволяли денікінці оренду землі і її купівлю-продаж. М'яко стелив Антон Іванович, та ніхто на тій перині не встиг виспатись. Реформа вступала б у дію тільки тоді, коли настане мир у всій Росії, а отже і в Україні також, як у невіддільній її частині. А він, той мир, усе ніяк не приходив. Взимку, в результаті блискавичного контрнаступу Червоної армії, вилетів Антон Іванович разом, із своїми реформами, аж за межі України. Ще через місяць-два денікінська армія взагалі перестала існувати. Тоді охопила паніка і петлюрівців, спільників Денікіна. Сам Симон Петлюра, разом із найближчим оточенням, утік у Польщу. Тамтешнє панство уже давно вишкіряло на нас зуби, бо марило «Польщею від моря і до моря». А чим марила вдова, із п'ятьма дітьми, у своїй спустошеній господі? Та вже ж не кров'ю братовбивчої війни...Із часом, ту кров назвуть святою, бо проливалась вона за волю. Тільки за чію? Невже за вдовину та за сирітську?

1926 рік : СИРОТА

*Ой, колисала я дитину маленькую,
Ой, урвала я поворозку тоненькую,
Ой, не жаль мені поворозки тоненької
Ой, лиш жаль мені дитинки маленької...
Українська колискова*

Якими бувають дитячі сни? Природно, що і дивовижними і фантастичними. А як же ти в тих снах літаєш, бо ж і сироті нужденному рости треба! Тобі, позбавленому материнської і батьківської ласки тільки у тих снах і стає затишно та тепло, особливо на світанку, коли забуття найміцніше. Та ось тебе уже трясуть за плечі, бо пора вставати. Надворі ще темно-претемно, тільки десь далеко, за Синюхою, ледь починає рожевіти тонесенький пружечок ранкової зорі. Дядько відчиняє загорожу, і в ній сполохуються, такі ж сонні, як і я, вівці. Мені споряджають маленьку торбинку, дають у руки гирилицю і виштовхують у кудлату, як овеча вовна, вогуку імлу. Я зіщулююсь усім своїм вутлим єством семирічної дитини, бо знаю, що зараз ловитиму дрижаки, у благій сорочині, а роз'ятрені ноги відразу ж обпече холодна роса. Щоб зігрітись, починаю підплигувати то на одній, то на другій нозі. Так і скачу, із чередою, аж до Синюхи. Вівці смирно пасуться на скелястих берегах, а в обідню пору йдуть до водопою. На пасовищі, при самій землі, росте підступна трава, яку теж називають баранцями. Від її колючого насіння, на моїх босих ногах, робляться болючі нариви і не заживають всеньке літо. Дядько якось і гадки не мав про те, щоб дати мені хоч таку-сяку взуванку. Та й хто тоді взувався? Від весни до осені всі ходили босоніж.

У 1920 році, як сповнилось мені місяців дев'ять, мати із Настунею, поїхали на дальню леваду по сіно. Із гори їх, чогось, понесли коні, віз перевернувся і мати кріпко забила. Тиждень вона лежала на лаві, не в силах підняти, а одного ранку так і не прокинулася. Мене ще деякий час носили до сусідки, у якої була дівчинка, Наталочка, віком така, як і я. Молока у сусідки вистачало, тому вона

прикладала до грудей і мене. Ми тоді якраз були під Польщею. У травні, шістсотсорокатисячна армія Пiлсудського захопила Київ. Разом із поляками прибігла назад і петлюрівська Директорія. За «Варшавським договором» уряд Петлюри обіцяв віддати Польщі добрий шмат України, більше ста тисяч квадратних кілометрів. Повернулись і поміщики - по землю, по своє добро. Та не надовго. Уже у червні-липні того ж року, війська Західного фронту, під командуванням майбутнього маршала Радянського Союзу, Михайла Тухачевського, не тільки виштовхали білополяків із України та Білорусії, а й мало не розчавили саму панську Польщу. Що тут скажеш? Знову влада помінялась, і війна начебто закінчувалась, але батьків мені уже ніхто не повернув би.

Після смерті матері, моїх трьох сестер і мене забрав до себе дядько Кирсан. Двох старших хутко видав заміж, а нас із Ніною, моєю нянькою, залишив у себе. Дядько Кирсан був заможним селянином, мав велике міцне господарство і сердитий запальний характер. Не знаю, чи й траплялись ще на світі люди, більш гарячіші та жадібніші до роботи. І в свята працював. Стане на коліна, помолиться та й береться за справу. Добродушна дячина ні в чому не сміла йому перечити. Роботящими виховав дядько і трьох своїх дочок та сина, Петра. Петро намагався вести господарство культурно і для цього випишував спеціальну літературу. Відслуживши в армії, він оженився, і дружина, Варвара, народила йому дочку, Шуру. Невдовзі, після пологів, Варвара уже в'язала снопи, а я колихав Шуру під копою. Коли Шура засинала, я брав граблі і біг загібати колоски, а як Шура прокидалась, доводилось мені кидати граблі і знову бігти до коліски.

Після жнив я допомагав Петрові порати худобу в обійсті. Коли довгими осінніми вечорами жінки сідали прясти, я намотував пряжу на мотовило. Мотовило було довге, а я малий, тому один його кінець доводилось класти на лавку, другий на стілець. Я рахував пасма і чисниці та перев'язував їх нитками, а заодно встигав м'яти ногами клоччя біля комина, щоб курява йшла у димар. Дуже хотілось спати, але ж треба було відробляти сирітський кусень хліба. І як же моєму серцю робилось радісно, коли мене хвалили. Чи ж багато сироті треба? Ото, якби не зобиджали зайвий раз та ще щоб хоч якусь взуванку на ноги дали.

Знову прийшла весна і я отримав «підвищення». Стали мене долучати до серйознішої роботи - довірили вивозити гній у поле. Дядько накидав повну підводу гною, садив мене зверху, давав у руки батіг і віжки, а коні й самі знали дорогу. У полі Петро складав гній у штабелі, підсажував мене на пустий віз і я повертався додому, по нову порцію органіки. Так і їздив туди-сюди. І ніхто за мене не боявся, надіялись на коней - старих і розумних. Влітку, дядько із тіткою перебирались на леваду, де утримували овець і телят. Там, на леваді, і поступив я на «другий курс» - приставили мене до овець. Либонь таки, у свої сім років, переплюнув я і самого Тараса Шевченка, бо він пас ягнят аж у тринадцять. Із одного тільки дивуюсь – хіба не міг мені дядько справити хоч поганенькі постолі із сиром'ятини?

1930 – 1931 рр. : ГРІХ

*Святий Микола за плугом ходить,
Святий Михайло волоньки гонить,
Сам Господь ріллю засіває,
Божий син проволочає,
Божя Мати їм їстоньки носить...*

Українська колядка.

- Дзень! – і трикутна шибка срібним дощиком сиплеться на, відшліфовану людськими ногами, цегляну бруківку.

- Брязь! – і за нею летить друга, потім третя. Бите скло тріщить під ногами, а білокам'яний «пережиток минулого», із мовчазним докором, дивиться на нас осліпленими зіницями високих стрілчастих вікон. Від того погляду Великого Помираючого нам, хлопчикам, стає не по собі, і ми, ще впертіше, розстрілюємо його із рогаток. Звісно, спочатку, із цим місцем, де акумулювався опіум для народу, розправились старші. На країну накотилась буйна хвиля антирелігійної пропаганди, духовенство опинилось поза законом, а молодь шаленіла на з'їздах безбожників. Дві великі церкви у нашому селі, нову – Свято-Воздвиженську і стару - Свято-Миколаївську, теж закрили.

Весь люд бачив, як активісти зривали із них хрести, скидали дзвони, виносили ікони, чаші та інше «попівське начиння». Б'ючи шибки у розшарпаних спорожнених храмах, ми, піонери, таким чином, теж боролись із «темним минулим». Відтоді, за високу огорожу Свято-Миколаївської церкви, яка стояла у центрі села, я часто загонив пасти колгоспних телят. Я і сам був тепер колгоспним телям.

У січні 1930 року, коли вдарили найпекучіші морози, Варвару із дітьми виселили із хати – у чому хто був. Мені ж веліли повертатись у батьківську хату, яку дядько Кирсан здавав наймачам під тимчасове житло. Довелось нам із Варварою тіснити квартирантів. У тій хаті ми всі так і мерзли покотом, на голій долівці, аж до весни. А вона таки обдарувала весь світ теплом і сонцем та новими надіями. Сподівання завжди пробиваються першими паростками із іще мерзлої землі, незважаючи на те, чи визріли для того відповідні рішення і постанови. Однієї ночі, у вікно, тихенько постукав Петро, і Варвара стрепенулась щасливою птахою, збираючи дітей на поїзд. Я так радів за них, хоч ще не міг знати, що дуже скоро, не витримавши умов життя у шахтарському гуртожитку, помре маленький Гриша. Через два роки, повертаючись із нічної зміни, потрапить під поїзд Петро, і Варвара, із дочками, залишиться вдовою. В окупацію, вона повернеться у свою хату, звідки її, після визволення Тернівки, знову виселять. Але все те ще тільки засівалось, а поки що, сизий від тютюнового диму, старенький поїзд на Горлівку, струшував останні грудочки землі із понівеченого коріння мого роду.

Я ще роздумував над тим, як тепер мені, одинадцятирічному, хазяйнувати далі, коли, несподівано, з'явився брат, Гриша. Він був на три роки старшим від мене. Після смерті матері його забрала у свою сім'ю наша сестра, Ганюта. У неї Гриша і жив до того часу поки Ганюту, із чоловіком та дітьми, не відправили у

Сибір. Отак і почалося наше, із братом, «холостяцьке» життя. А хата гола і в ній не було нічого. Десь, на віддаленому кінці села, бідували ще дві наші сестри - Настя і Саня. Одна принесла нам мішечок борошна, друга зарізала для нас лоша, щоб не віддавати його в колгосп. Колгоспів створили у селі аж чотири: імені Чубаря, імені Молотова, імені Будьонного та ще артіль «Воля».

Біля нашої хати, у розкуркуленій садибі Павла Холода, розташувалась центральна садиба колгоспу імені Власа Чубаря. На нашому дворіщі, у хліві, поставили колгоспних коней, у клуні поселили свиней, а у погріб звели картоплю і капусту. Нам, сиротам, дозволяли харчуватись овочами, то так ми і жили. У хаті завжди товклись конюхи і свинарі, а в холоди заносили туди і маленьких поросят. Вечорами заглядали парубки, грали в «очко» - на гроші та на одяг. Мої однолітки теж непогано розважались – різались у «підкидного», курили і робили феєрверк. Для цієї забави хтось із хлопців ставав на лежанку, набирав у рот керосину і пирхав на запалений сірник. Вибухало полум'я і хата ставала чорною. Гриша ніяк не міг зрозуміти - звідки ж береться стільки сажі, аж поки не застав нас на гарячому. Я отримав гарного прочухана, та розважливий Гриша вирішив, що рідного брата варто виховувати ще й іншими методами. Він почав брати мене на комсомольські збори, диспути, на усякі вечори і навіть на вистави, які влаштовував театральний гурток. Звісно, що від того мій кругозір значно розширився і політично укріпився. Тільки одне мене бентежило – не мав на переміну ні штанців, ні сорочини. Латати я не вмів, то так і ходив у лахмітті. До школи завжди брів із мокрими ногами, але приловчився-таки сплести собі личаки, щоб перезуватись у сухе. А ще, таким сиротам, як я, у школі, двічі на день, давали гарячий кулешик. То як же було школу не любити?

Влітку, Гриша, разом із дорослими, працював у полі, а я випасав колгоспні телята. Під осінь, заробив аж сімдесят трудовнів і був дуже задоволений із того. Правда, не знав, що із тими трудовнями робити, бо на них, однак, нічого не давали.

Коли телята смачно паслись за церковною огорожею, я заглядав у храм. Вхідні двері безпомічно теліпались на поламаних завісах, і їх уже ніхто не причиняв. На підлозі ще купою лежали якісь книги, і теплий вітерець повагом гортав, змережені химерними буквами, жовтуваті сторінки. Може він і збирався їх усі перечитати, але мене зацікавили тільки кольорові палітурки – оксамитові і шкіряні, із витисненими на них хрестами та ликами святих. Десь, певно, серед них був і святий Миколай, якого ще називали Чудотворцем. Але я вже достеменно знав, що чудес не буває, бо то все вигадки попів, і тільки наука може пояснити будь-яке незрозуміле явище. Я позбирав книги, пострушував із них пил і заходився відривати палітурки. Хрусткі аркуші посипались мені під ноги, і здивований вітер, почав ховати їх по всіх закутках храму.

Ті палітурки я потім із великим хистом припасував до своїх шкільних підручників. Та коли їх, випадково, вгледів наш директор школи, Федір Корнійович, то дуже лаявся і звелів негайно повідривати. Я боявся, що через такий вчинок мене тепер не візьмуть на екскурсію, у місто Первомайськ. Але обійшлося. Колгосп виділив, для нашого класу, підводи, і ми вирушили у п'ятидесятикілометрову подорож. У Первомайську побували на заводах і вперше побачили електрику. Для нас, сільських дітей, це було щось

неймовірно! Того ж літа, Гришин клас поїхав, поїздом, на екскурсію, аж в Одесу. Казка? Так, казка, яка таки народилась із гріха.